

В. І. К л о ч к о

«УНЕТИЦЬКІ» БРОНЗИ В УКРАЇНІ

У статті на підставі аналізу металевих виробів початку II тис. до н. е. з території України розглядається утворення культурного кола Бабіне (культури багатоваликової кераміки).

К л ю ч о в і с л о в а: доба бронзи, металеві вироби, міграції, Унетичька культура, культура Бабіне.

У 2006 р. словацький дослідник Йозеф Батора в монографії «Дослідження зв'язків між Центральною та Східною Європою за доби бронзи» [Bátora, 2006, s. 223—236] розглянув проблематику східного кордону розповсюдження так званих «унетицьких» бронзових виробів. Мова йде про пласкі сокири із закраїнами унетичького типу, кинджали, гривни, манжетоподібні браслети, окулярноподібні підвіски — металеві вироби, характерні для регіону Західних Карпат початку II тис. до н. е. Як приклади знахідок таких речей на теренах України, він навів золотий браслет із Гордіївського могильника та бронзові гривну з Городенки, пласку сокирку із закраїнами з Хильчиць та шпильку «кіпрського» типу з Путятинців (рис. 1, 1—4). Згадані бронзові речі були пов'язані І.К. Свешніковим із підкарпатською культурою шнурової кераміки та почапською групою й інтерпретовані як унетичькі імпорти [Свешников, 1974]. Золотий браслет із Гордіївського могильника був інтерпретований нами як продовження унетичьких традицій за доби пізньої бронзи на Поділлі [Berezanskaja, Kločko, 1998].

Судячи з усього, розповсюдження бронзових виробів центральноєвропейських типів на схід розпочалось ще в середині III тис. до н. е. [Клочко, 2006, с. 81—88, 128—130]. Серед імпортів цього часу виділяються сокири типу «Козарац»

[Bátora, 2006, s. 29—54], які у пізньокатакомбний час сягають сходу України (скарби Скакун та Колонтаївський). До каталогу знахідок сокир типу «Козарац» в Україні [Типи «Зок Б-С» та «Стубло» Клочко, 2006, с. 83—85; 88—89] додаю сокиру, знайдену на Волині, до цього ж часу належить й вузьке пласке тесло з Вінницької області (колекція А.В. Козименко, Київ) (рис. 2, 1, 2).

Досі вважалося, що «унетицькі» бронзи розповсюджені тільки в межах пам'яток пізнього «шнурового» («пост шнурового») культурного горизонту Західної України. Але, це не так. Пласкі сокири «унетицького» типу знайдені на Волині, Поділлі, Житомирщині та Київщині — Сокаль, Почапи, Пекарі; Вінницька область; Сандраки; Народиці; Володимир-Волинський; Володар-Волинський [Клочко, 2006, рис. 53, 1, 2; 54, 13; 59, 1—5; фото 10]. Нові знахідки таких сокир походять із Волинської та Рівненської областей (колекція А.В. Козименко, Київ) (рис. 2, 4, 5). Пізніше, за часів тшинецької культури, такі вироби стають основним типом деревообробних знарядь населення лісової зони між Балтійським та Чорним морями. Їхні знахідки у східному регіоні цього культурного ареалу є досить чисельними й сягають Правобережжя Дніпра [Клочко, 2006, рис. 59, 6—11]. Форми і розміри цих сокир у своїй еволюції повторюють загальну тенденцію, характерну для теренів Польщі та Литви — вони зберігають загальні обриси, характерні для найстарших сокир унетичького типу, але стають меншими та тонкими. Фактично, спостерігається консервація старих форм, та їхня певна деградація. На Середній Наддніпрянщині такі пласкі сокири доживають до раннього етапу Лобойківської металургії, про що свідчить Бачкуринський

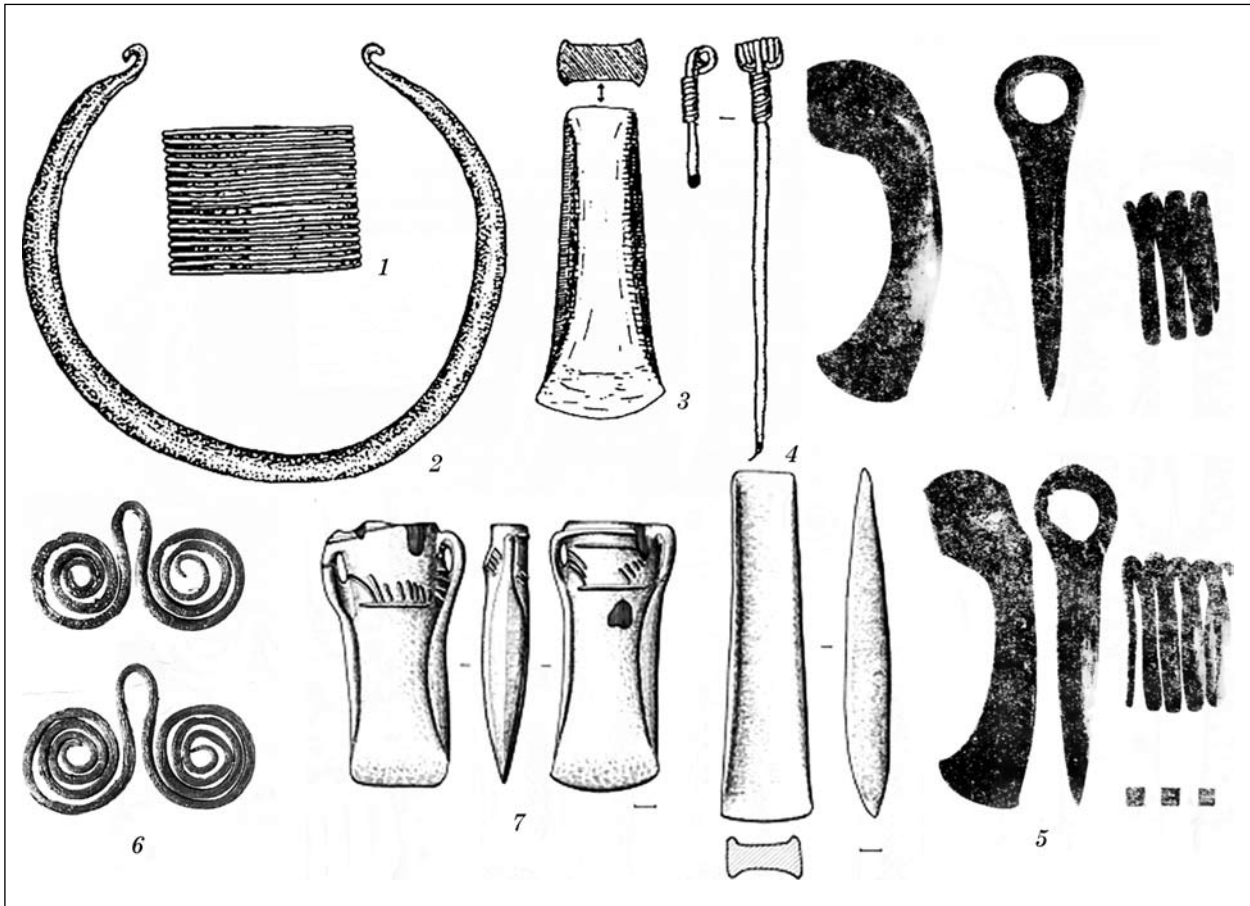

Рис. 1. «Унецицькі» бронзи: 1 — Гордівський могильник; 2 — Городенка; 3 — Хильчиці; 4 — Путятинці; 5 — Олександрівський скарб; 6 — Доброводи; 7 — Бачкуринський скарб

скарб із Монастирищинського району Черкаської області, де така сокира знайдена з кельтом «Головурівського» типу (рис. 1, 7).

Вузьке довге тесло з упором посередині та довгим черешком знайдене у Кіровоградській області (колекція А.В. Козименко, Київ), уламок тесла з упором походить із цієї ж колекції (рис. 2, 7, 10). Вузькі довгі тесла з упором посередині відомі у комплексах унецицької культури (долота типу Скарбенице) [Bátora, 2006, s. 277].

Унікальний скарб нещодавно знайдений у Черкаській області. У ньому був кельт «сейминського» типу та широке і коротке прямокутне тесло (колекція А.В. Козименко, Київ) (рис. 2, 8). Подібне тесло походить із поселення Глина у Румунії, період Br A2 [Vulpe, 1970, Taf. 65, G2].

«Протоунецицькі» кинджали походять із городоцько-здобвицьких поховань Серники 1 та Висоцьке 8 [Свешніков, 1974, рис. 10, 9; 19, 8]. Подібний кинджал із бронзовою ручкою інкрустованою сріблом походить із колекції Платар [Клочко, 2006, фото 7]. Класичний унецицький кинджал знайдений у скарбі Кам'янка-Бузька разом із рукозахистним браслетом, а уламок такого кинджалу з металевою ручкою походить із с. Городок Заліщицького району Тернопіль-

ської області [Клочко, 2006, с. 135, рис. 59, 12, 14, 16].

Дуже цікаве поховання досліджене у кургані біля с. Володимирівка Якимівського р-ну Запорізької області (поховання 6). Датування та культурна належність цього поховання давно вже є дискусійними, його відносили й до часу складання білозерської культури [Ванчуров, 1990], й до другого періоду сабатинівської культури [Отрощенко, 2001], і врешті-решт нарекли «аномальним» комплексом заключного періоду пізнього бронзового віку, віднісши його до чорногорівської культури [Гершкович, Разумов, 2009]. Бронзовий ніж із цього поховання я відніс до культури багатоваликової кераміки (культури Бабино) [Клочко, 2006, с. 147], проте Я.П. Гершковича моя аргументація не задовольнила.

Наводжу додаткові, докладніші аргументи. Розглянемо кам'яну плитку, горщик та бронзовий ніж — речі, з яких складався основний інвентар поховання. 1) Кам'яна плитка з жолобками є виробом, відомим на пам'ятках раннього етапу культур Отомані та Мадьровської — найближчі паралелі знайдені на городищах Спишски Штвєрток та Мадьяровце — вони трактується або як точильні камені, або ж як щитки для захисту лівої руки під час стрільби

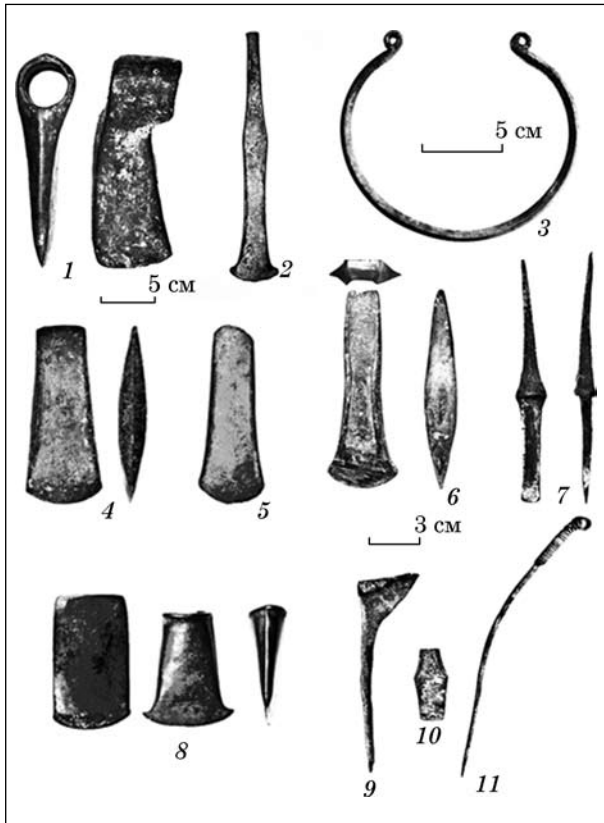

Рис. 2. «Унецицькі» бронзи: 1, 4 — Волинь; 2, 3, 6 — Вінницька область; 5 — Рівненська область; 7 — Кіровоградська область; 8 — Черкаська область; 9 — м. Ромни Сумської області; 10 — місце не відоме; 11 — Кобеляцький район Полтавської області

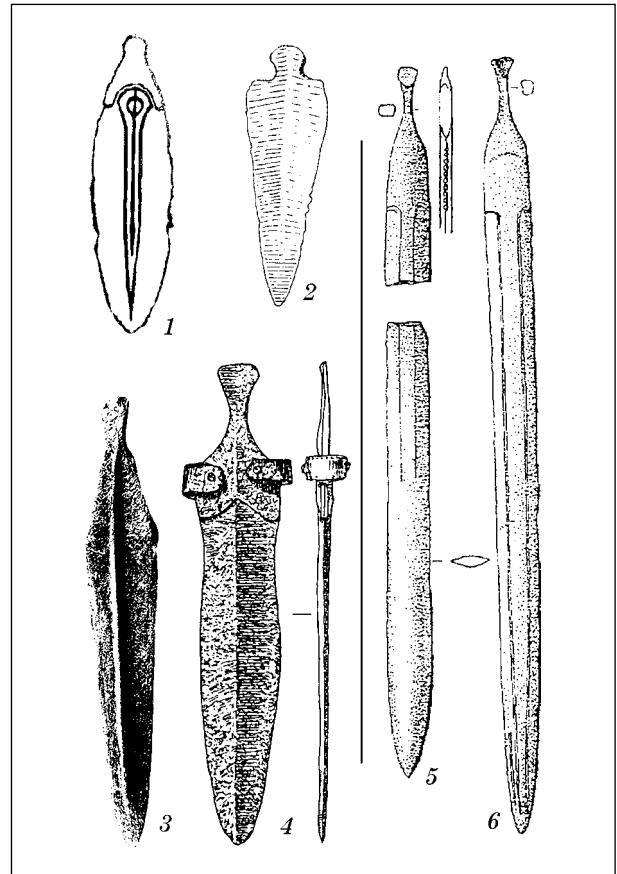

Рис. 3. «Унецицькі» бронзи: 1 — с. Володимирівка; 2 — околиці Сроди; 3 — Люблянсько Баріє; 4 — Куконештій Век; 5 — Буков; 6 — Григнів

з лука — остання версія більш вірогідна, тим більше, що подібні речі, вироблені з кістки, або з отворами, або ж із жолобками досить типові для комплексів унецицького культурного кола. 2) Горщик — велика амфора з високим, широким, вивернутим назовні вінцем та кулястим тулубом (чому на ці ознаки ніхто з дослідників не звернув увагу) належить до ранньої групи сіролискованої кераміки унецицького культурного кола. Паралелі цьому горщику є у кераміці культур Мадьяровської, Предлужицької, Івенської, він не може бути пізнішим ніж період Br V1, а віднести його до гальштатської доби може тільки людина, яка не знає центральноєвропейської кераміки доби бронзи. 3) Невеликий ніж із тонким листоподібним лезом, прикрашеним відлитим і гравірованим орнаментом. Точніше, це бритва. Прорисовка цього ножа, зроблена по фотографії, яка зафіксувала вигляд речі до реставрації (рис. 3, 1) показує, що усі малюнки, виконані попередниками є невірними. Ніж кріпився у дерев'яній ручці за допомогою короткого «язичка». Це архаїчний спосіб кріплення лез у ручці, який починається ще з крем'яних виробів [Клочко, 2006, с. 36—37], зберігається у Центральній Європі аж до початку унецицької культури, на-

приклад, ніж з околиць Сроди, під Познанью [Knapowska-Mikołajczykowa, 1957, рис. 105] (рис. 3, 1). У цей час такий спосіб кріплення ручок використовували також на кинджалах і, навіть, мечях — кинджали з Люблянсько Баріє в Хорватії [Vučedol, 1988, kat. 225] та з поховання Куконештій Век у Молдові [Клочко, 2006, рис. 67, 5], мечі з Букова та Григнів у Словаччині [Novotná, 1996, Taf. 1, 1, 2] (рис. 3, 3—6).

Орнаментация леза бритви з Володимирівки є характерною для виробів періоду Br A-V1, до того ж вона імітує шнур, що є архаїчною ознакою. Порівнювати бритву з Володимирівки з чорногорівськими виробами може тільки людина, яка зовсім не розуміється на металевих виробках доби бронзи — раннього заліза. Тож, володимирівське поховання слід відносити до часу культурного кола Бабине та розглядати в тематиці зв'язків України з Центральною Європою першої половини II тис. до н. е. У той же час хоч нагадати дослідникам «аномальних» комплексів думку С.С. Березанської, яку вона висловила ще на початку «багатоваликової епопеї» — «в ее формировании (КМК) приняли участие элементы культур раннебронзового и среднебронзового века Балкано-Дунайского региона» [Березанская, 1960, с. 41].

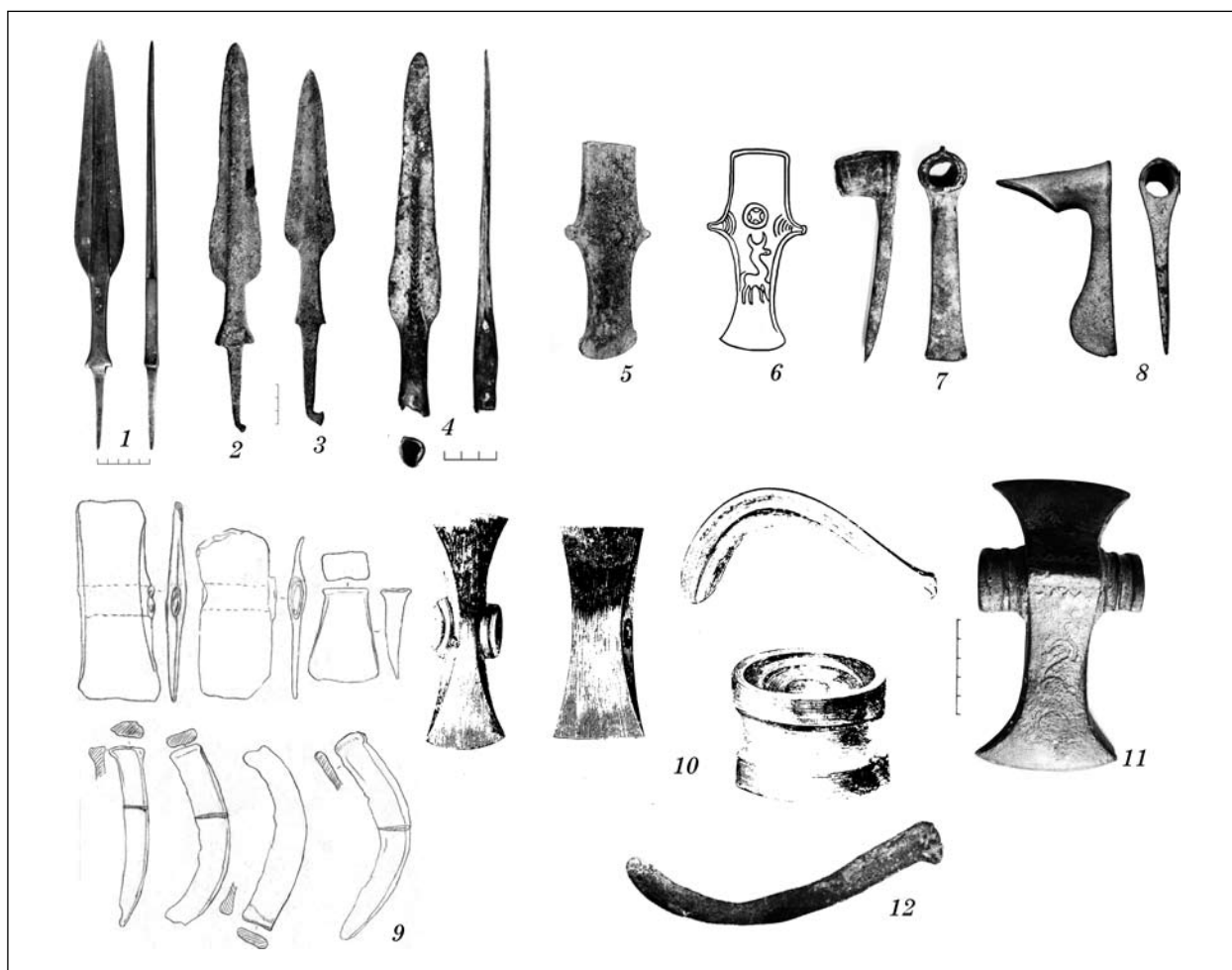

Рис. 4. Речі зі Східного Середземномор'я: 1, 4, 5, 8, 11 — Вінницька область; 2, 3, 6 — Крим; 7 — Черкаська область; 9 — Щетківський скарб; 10 — Козорезівський скарб; 12 — місце не відоме

Гривна унетицького типу походить з Вінницької області (колекція Є. Доброванова, Вінниця) (рис. 2, 3). Вона має численні аналогії у скарбах періоду Br A—B1 Словаччини, Чехії, Німеччини, Польщі.

Шпилька архаїчного варіанту веслоподібного типу знайдена біля м. Ромни Сумської області, а велика шпилька кіпрського типу у Кобеляцькому районі Полтавської області (колекція А.В.Козименко, Київ) (рис. 2, 9, 11). Обидві речі мають чисельні аналогії у комплексах унетицького культурного кола періоду Br A—B1.

Два спіральні браслети, знайдені у скарбі з кургану біля с. Олександрівка Дніпропетровського району, були знайдені разом із двома сокирами костромського типу [Ковалева та ін., 1978, рис. 1] (рис. 1, 5), мають чисельні аналогії у комплексах унетицького культурного кола періоду Br A—B1.

Окулярподібні підвіски були знайдені у похованні з кургану на трипільському поселенні Доброводи під Уманню (рис. 1, 6) та у бабинському похованні 2 кургану 8 біля м. Шахтарська Донецької області. Гривна унетицького типу, виготовлена з тонкого прута (місцева імітація),

походить із поховання бабинської культури 2 кургану 2 біля с. Відродження Артемівського району [Клочко, Кравец, 1991, с. 56—57]. Місцеві імітації прикрас унетицького типу — окулярподібних підвісок, гривен та браслетів є і в пам'ятках абашівської культури, на Північному Кавказі, а епізодичні такі знахідки є в культурах зрубних та андронівських.

Таким чином, каталог знахідок «унетицьких» бронз в Україні значно розширюється кількісно та територіально. Пропонується розглядати розповсюдження цих виробів на схід від основного ареалу як маркери міграційних процесів, що внесли свій вклад в утворення культурного кола Бабине.

Другий вектор культурних впливів, які діяли на території України на початку II тис. до н. е., виявляється на підставі досить численних знахідок окремих речей та цілих комплексів (скарбів) східносередземноморського та близькосхідного походження.

Передусім, це давно відомі Щетківський та Козорезівський скарби з Миколаївської області, до складу яких входили дволезові сокири та серпи мінойських типів [Tallgren, 1926] (рис. 4, 9, 10). Нові знахідки серпа типу «Дічево» (ко-

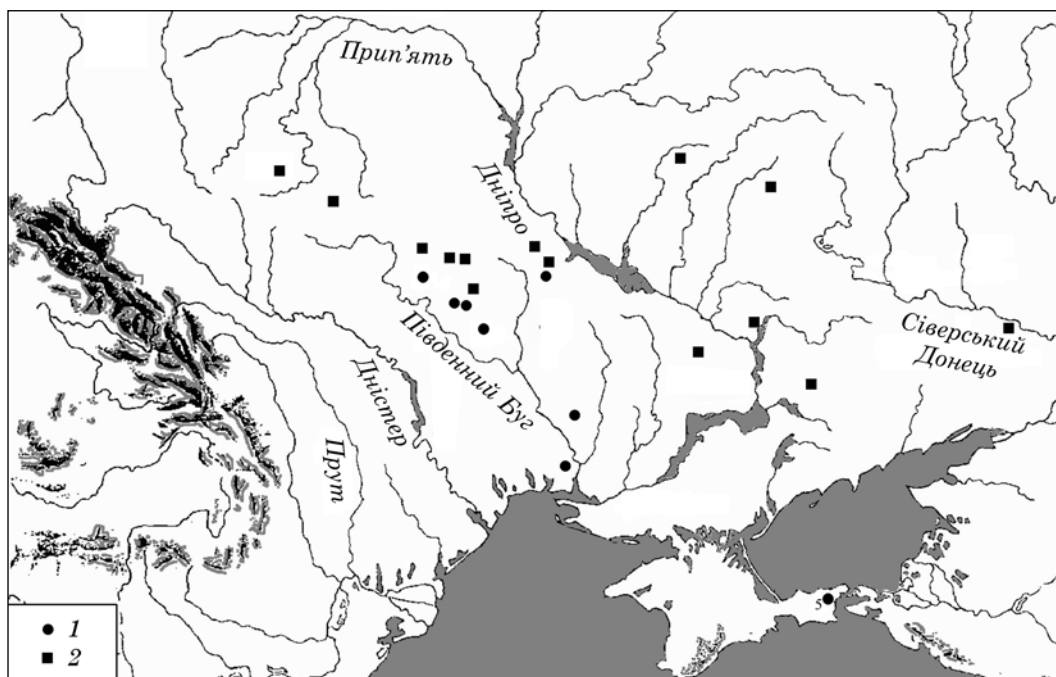

Рис. 5. Карта знахідок «унетичьких» бронзи в Україні: 1 — річч з Східного Середземномор'я; 2 — «унетичькі» бронзи

лекція А.В. Козименко, Київ) та унікальної дволезової сокири, прикрашеної спіральним орнаментом, із Винницької області (колекція Є. Доброванова, Вінниця) (рис. 4, 11, 12) доповнюють каталог таких знахідок у басейні Бугу. Серпи типу «Дічево» є чи не найстаршими металевими серпами у Європі й походження їх пов'язане, очевидно, з крито-міноїським світом.

У приватній колекції «ПЛАТАР» зберігається черешкове вістря списа, виготовлене з бронзи (? — спектрально не аналізовано). Знайдене на Поділлі, на території Винницької області. Вістря має вузьке листоподібне перо, трапецієподібну нервюру і довгий загострений на кінці черешок з упором посередині. Довжина 40 см (рис. 4, 1). Подібні черешкові вістря списів були характерними для Східного Середземномор'я на початку II тис. до н. е. Як приклад можна привести вістря з Тарсусу [Müller-Karpe, 1974, Taf. 291, B7] та Угаріту [Schaeffer, 1949, fig. 199, 3]. Черешки у таких вістрів найчастіше бувають загнутими на кінці та мають «кнопку» для кращого закріплення у держаку. Але зрідка зустрічаються й форми, які мають прямі загострені черешки (архаїчна форма?), як на вістрі з Побужжя. «Класичні» ж близькосхідні вістря цього типу з «кнопками» походять із грабіжницьких розкопок на території Криму (зберігаються в колекції Є. Доброванова, Вінниця) (рис. 4, 2, 3).

Пласкі бронзові сокирки «хетського» типу знайдені на Вінниччині (колекція «ПЛАТАР») та в місті Керч у Криму [Отрощенко, 1971, рис. 1] (рис. 4, 5, 6). Такі пласкі сокири є характерними для Малої Азії першої половини

II тис. до н. е., часів «Хетської імперії». Як приклади наводяться сокири з Карахуйюка та Тарсуса [Müller-Karpe, 1974, Taf. 291, B7; 318, 11].

Бронзова шпилька, знайдена І.К. Сवेशніковим у кургані біля села Івання в Ровенській області [Сवेशников, 1968, рис. 2, 1], дуже подібна до шпильок із давніх асирійських поховань в Ашшурі [Müller-Karpe, 1980, Taf. 104, 18, 21].

Втульчатий наконечник списа. Довжина 21,4 см; діаметр втулки близько 2,5 см. Глибина втулки 50 мм. Леза проковані. Прикрашений по нервюрі «ялинковим» орнаментом (рис. 4, 4). Знайдений на території Винницької області (колекція «ПЛАТАР»). Зарахований до доби середньої бронзи. Датований 1900—1600 рр. до н. е. [Клочко, 2006, с. 133]. Хоча я вважаю, що це місцевий виріб, аналогії йому є на Близькому Сході, наприклад, із Бібла [Müller-Karpe, 1974, Taf. 258, B6, 8]. Я пропоную розглядати подібні знахідки з Леванту як предмети озброєння північного походження, які з'явилися там разом із північними воїнами-колісничими.

Мені вже доводилося писати про ці речі в контексті концепції торговельного шляху «Буг-Бог» [Клочко, 2009] — шляху, який поєднував Північне Причорномор'я зі Східним Середземномор'ям. З часу написання цієї статті були знайдені нові речі, які дозволяють розвивати цю концепцію далі.

Зокрема, бронзова «бойова» мотика, подібна до мотик із «царських гробниць» Уру в Месопотамії [Müller-Karpe, 1974, Taf. 172, 5, 10, 15, 19, 24], знайдена у Черкаській області (рис. 4, 7). Бронзова бойова сокира, подібна до сокир із «царських гробниць» Уру в Месопотамії [Müller-Karpe, 1974, Taf. 172, 8, 17], знайдена

у Вінницькій області (колекція Є. Доброванова, Вінниця) (рис. 4, 8). Ур у той час мав свої колонії на узбережжі сучасної Сирії, звідти ці речі й могли потрапити на територію сучасної України.

Пропонується розглядати розповсюдження цих виробів на північ від основного ареалу як маркери торгових зв'язків, що внесли свій вклад у формування своєрідної матеріальної культури культурного кола Бабіне та культур доби пізньої бронзи, які сформувались на основі цього культурного кола.

Ініціаторами цих торгових зв'язків на Близькому Сході виступали індоевропейці за походженням воїни-колісничі (*маруанну*), у чиїх похованнях були знайдені кинджали, гривни та інші речі «унетицьких» типів [Müller-Karpe, 1974, Taf. 252; 257; 258; 263]. Вірогідніше за все, поєднання синташтинсько-абашевсько-покровського колісничного комплексу з унетицьким культурним комплексом відбулося на території України в середовищі культурного кола Бабіне.

Тож результати аналізу металевих виробів початку II тис. до н. е. з території України вказують на те, що крім автохтонного та східного вектору культурних впливів, що є традиційними для сучасних етнокультурних теорій, які намагаються пояснити утворення культурного кола Бабіне (культури багатоваликової кераміки), у цей час діяли ще два вектори зв'язків — західний та південний (рис. 5). І саме міграційні процеси із заходу призвели, на мою думку, до утворення культурного кола Бабіне.

Березанская С.С. Об одной из групп памятников Средней бронзы на Украине // СА. — 1960. — № 4. — С. 26—41.

Гершкович Я.П., Разумов С.М. «Аномальный» комплекс заключного периода позднего бронзового века з Північного Причорномор'я // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи: Зб. наук. праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. — Київ; Львів, 2009. — С. 132—139.

Клочко В.И., Кравец Д.П. К абсолютной хронологии культуры многоваликовой керамики // Древние общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья: Тез. докл. конф. — Кишинев, 1991. — С. 56—57.

Клочко В.И. Озброєння та військова справа давнього населення України. — К., 2006.

Клочко В.И. Торговельний шлях Бут-Бог // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи: Зб. наук. праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. — Київ; Львів, 2009. — С. 72—82.

Ковалева И.Ф., Волковой С.С., Костенко В.И., Шалобудов В.Н. Археологические исследования в зоне строительства оросительной системы учхоза «Самарский» // Курганные древности Степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.). — Днепропетровск, 1978.

Отрощенко В.В. Про зображення на сокирі доби пізньої бронзи з Керчі // Археологія. — 1971. — Вип. 2. — С. 34—36.

Свешников И.К. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванье Ровенской обл. // СА. — 1968. — № 2. — С. 159—168.

Свешников И.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. — К., 1974.

Bátora J. Štúdie ku komunikácii medzi Strednou a Východnou Európou v dobe bronzovej. — Bratislava, 2006.

Berezanskaja S.S., Kločko V.I. Das Gräberfeld von Hordeevka. — Rahden; Westf, 1998 (Archäologie in Eurasien 5).

Knapowska-Mikolajczykowa A. Wczesny okres epoki brazu w Wielkopolsce. — Poznan, 1957 (Fontes Archaeologici Posnanienses. — Vol. 7).

Müller-Karpe H. Handbuch der Vorgeschichte. — München, 1974. — 3.

Novotná M. Zu den Ägäischen Vorbildern der Mitteleuropäischen Bronzezeit // Probleme der Bronzezeit und der Eisenzeit in Europa // Probleme der Bronzezeit und der Eisenzeit in Europa // Kraków, 1996. — S. 409—414.

Schaeffer C. Stratigraphie Comparée et Chronologie de l'Asie Occidentale. — London, 1948.

Tallgren A.M. La Pontide prescythique apres l'introduction des metaux // Eurasia Septentrionalis antiqua. — 1926. — № 2. — S. 5—246.

Vučedol. Treće tisućljeće p. n. e.. — Zagreb, 1988.

Vulpe A. Die Äxte und Beile in Rumanien I. — München, 1970 (PBF. — 9, 2).

В. И. Клочко

«УНЕТИЦЬКІ» БРОНЗИ В УКРАЇНІ

Результати аналізу металевих виробів початку II тис. до н. е. з території України вказують на те, що крім автохтонного та східного векторів культурних впливів, що є традиційними для сучасних етнокультурних теорій, які намагаються пояснити утворення культурного кола Бабіне (культури багатоваликової кераміки), в это время действовали еще два вектора связей — западный и южный. И именно миграционные процессы с запада привели, по моему мнению, к образованию культурного круга Бабино.

V. I. Kločko

THE «UNIETICE'S» BRONZES IN THE UKRAINE

Results of the analysis of metal objects from the territory of Ukraine dating back to the second half of 3000 — early 2000 BC indicate that two more vectors of connections, the Western and Southern ones, existed simultaneously in addition to the autochthonous and the Eastern vectors of cultural influence, traditional for contemporary ethno-cultural theories that seek to explain the formation of the Babyne culture circle (the Mnogovalikovoy Pottery Culture).